

ПАМ'ЯТІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

29 травня 2006 р. у Сполучених Штатах на 88-му році життя відійшов у вічність видатний український учений-орієнталіст, тюрколог, історик, учень Агатангела Кримського та Івана Крип'якевича, почесний член Наукового товариства імені Шевченка з 1951 р., іноземний член НАН України, професор-емерит Гарвардського університету, засновник і перший керівник кафедри української історії ім. Михайла Грушевського, перший директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Омелян Прицак.

Омелян Прицак народився 7 квітня 1919 р. на Самбірщині, Галичина. Отримав освіту у Львівському університеті (1940), продовжив навчання у Берлінському (1943–1945) та Геттінгенському (1946–1948) університетах.

Професор університетів у Сіетлі та Гарварді, де очолював кафедру українознавства і був директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (1968–1989). Засновник і перший директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (1991–1998). З 1998 року постійно жив і працював у США.

Один із співзасновників Міжнародної асоціації україністів (1989), керівник її археографічної комісії. Член Наукового товариства імені Шевченка, Української Вільної Академії наук.

Автор фундаментальної праці “Походження Русі”, праць з історії України, зокрема княжої доби, Хмельниччини і Руїни; з історії культури, мови тюркських та монгольських народів. Виховав цілу плеяду фахівців з проблем порівняльної філології, культурології, орієнталістики та історії України.

Пішов з життя Омелян Прицак. У багатьох, хто знав його, спілкувався з ним і відчував велич цієї постаті, напевно виникло відчуття: закінчилася ціла епоха. Це відчуття подібне до прощання із двадцятим століттям у новорічну ніч на зламі століть і тисячоліть.

Символічно: перші спогади майбутнього вченого з часів юнацтва починаються із вражень від відвідування архіву парафіяльного управління у міс-

течку Лука, – юнак вирішив сам дослідити метричні книги і встановити дату свого народження: “Як тільки я сам остався в архіві... перевірів, чи немає там вирваних чи доданих сторінок... Це була моя перша спроба працювати в архіві з оригінальними документами”. Згодом вчений простудіював десятки тисяч аркушів документів у багатьох архівах світу, по крихтах видобуваючи з них нове Знання і реконструюючи події Минулого.

Про неординарну Особистість редакційна колегія вирішила подати неординарний некролог – у вигляді автобіографічних спогадів вченого, написаних ним на наполегливе прохання керівництва щойно створеного Інституту археографії Академії наук України у 1991 році – в унікальну епоху натхнення, воістину всенародного піднесення і животворних сподівань. Ці рядки, що подаються нижче, було написано тоді, коли ще лишалися сили і бажання жити і творити, незважаючи на “такі завансований” поважний вік академіка.

Текст вперше опубліковано у скромній брошурі – в одному з перших видань Інституту археографії: *Пріцак Омелян. Мій шлях історика // Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Академія наук України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Український науковий інститут Гарвардського університету. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 61–78.*

МІЙ ШЛЯХ ІСТОРИКА

Мій шлях сходознавця-тюрколога описаний у моїй “*Apologia pro vita sua*”, що вийшов у турецькій ювілейній збірнику в мою честь: “*Journal of Turkish Studies*” (1979).

Два ювілейні збірники в мою честь видали мої учні, колеги і приятелі: один під заголовком “*Eucharisterion*” (2 томи; *Harvard Ukrainian Studies*, 1979–1980; українознавчі та сходознавчі праці); другий під заголовком “*Adelphotes*” (*Harvard Ukrainian Studies*, 1991; праці тільки моїх українознавчих учнів). В обох гарвардських ювілейних збірниках подана бібліографія моїх праць; у другому вона доведена до 1991 р.

1

Автобіографічні нотатки треба очевидно починати від народження. І тут зразу проблема: я народився три рази, якщо вірити тогочасним документам (я ж репрезентант – як побачимо – т. зв. “документальної школи” історіографії). До осені 1928 р. мої документи мають як дату мого народження 14 травня 1919 р. Зате за документами поміж 1928 та 1936 р., я народився 7 квітня 1918 р. Документи після 1936 р. мають дату – якої я тепер тримаюся, цебто 7 квітня 1919 року.

Як оці дати повстали? Справа в тому, що після того, як я склав іспити до Першої Державної Гімназії в Тернополі (весна 1928) я мусів подати свідоцтво народження, якого в мене не було. Моя мати поїхала до містечка Лука біля Самбора (тепер Озірне), де і вона і я народилися, щоб дістати мою “метрику”. Справа ускладнювалася тим, що я був замолодий, щоб вступати до гімназії. Треба було просити священника, тоді давнього приятеля родини, прискорити на

один рік мою дату народження, при тому виявилось, що я народився 7 квітня, а 14 травня був день моїх хрестин. Очевидно, це родинне свято в пам'яті моєї мами зійшлося з днем народження. Але на тому не кінець. Коли мені було 13–14 років, і я переживав свою кризу, про яку подаю нижче, мені випадково потрапило на очі свідоцтво вінчання моїх батьків, де була дата 29 червня 1918. Значить я народився чверть року до їх вінчання. Це була дуже важна справа, і я рішив її дослідити. На найближчі канікули я сам поїхав до Луки і зайшов до парафіального управління. Старого священника вже не було і його молодий наступник не хотів мене допустити до метрикальних книг, мовляв, вони писані латинською мовою. Я надаремне запевняв його, що я студент клясичної гімназії і знаю латину. Прийшлося просити помочі моєї ближчої родини, місцевих нотаблів. Нарешті відкрилися мені двері до бажаної інституції, із книгами народження 1918 та 1919 років.

Омелян Пріцак та Олег Ільницький

Як тільки я сам остався в архіві, почав від книги за 1918 р. Наперед провірив чи немає там вирваних чи доданих сторінок (їх не було!), а тоді простудіював місяці квітень і травень. Вийшло, що мене там під 1918 роком не записано. Тоді тремтячими руками я відкрив 1919 рік, і без ніякого труду найшов там під 7 квітнем моє ім'я. Честь моєї мами була врятована і дата мого народження усталена. Крім того, тоді я пережив пробудження своєї національної свідомості, і тому дата 7 квітня 1919 року була дуже важна. Це був доказ, що я народився вільним громадянином Західньо-Української Народної Республіки. Між іншим, це була моя перша спроба працювати в архіві з оригінальними документами.

2

Мій батько Йосип (1893–1919) був залізничником, мешкав в Самборі (сам родом із Підмонастирка біля Підбужа), і як мені було 2 тижні став вояком Української Галицької Армії; він загинув у страшних умовах, хворий на тиф в польському таборі полонених Бугшопи біля Берестя Литовського у вересні 1919 року. Мені було тоді 5 місяців.

Рік пізніше, моя мати Емілія (з дому Капко, 1897–1971) вийшла вдруге заміж за купця Павла Сарамагу (1873–1934) і ми переїхали до його дому в Тернопіль. Мій вітчим у 1917 р., коли – як у нас казали “вибухла Україна”, взяв свій рухомий масток з собою та перейшов Збруч. Два роки пізніше повернувся хворий на тиф і заразив свою жінку та улюбленого сина, які скоро померли. Мої батьки (мій вітчим мене все трактував як рідного сина) рішили, що я повинен мати кращу долю. Тому посилали мене тільки до польських шкіл і я до 13–14 року свого життя виховувався як поляк. В ті часи я був захоплений польською романтичною літературою, зокрема Міцкевичем. Під впливом недовгорень моїх батьків (я дізнався, що мій батько вмер в польському полоні, а він мусів би бути поляком, як я), а теж як наслідок знущань надо мною, поляквчителя математики й фізики за те, що я кабан-гайдамака і готую ніж, щоб різати поляків (це ж були часи т. зв. пацифікації 1930–1931), а теж відкриття припадково в одній книгарні польською мовою “Фонетичний опис української

мови” Івана Зілінського, що якраз тільки що появився (1932), я зрозумів, що “Україна” не вибуховий матеріал, а назва країни з окремим народом і мовою. Деякий час пізніше я вперше познайомився з першими томами “Історії України-Руси” Михайла Грушевського.

Вже будучи у 2-ій класі гімназії я виявився як найкращий знавець географії та історії на всю гімназію. Навіть поважні матуристи (випускники) приходили до мене з питаннями. Хоч я ще був поляком, але батьки оставили мене греко-католиком. Для небагатьох учеників-греко-католиків трьох польських гімназій влаштувалися спільні лекції Закону Божого. Наш священник (о. Тома Бородайкевич), який чув від своїх колег похвали відносно моїх історичних знань, намовив вдову одного лікаря (д-ра Вітошинського), який колись був звичайним членом НТШ передати мені з бібліотеки небіжчика перші видання томів 1–5 Історії України-Руси Михайла Грушевського. Я був невимовно щасливий із-за того цінного подарунку, але були дві труднощі: по-перше, я тільки недавно почав самотужки вивчати літературну українську мову (після підручників, журналів і словників проф. Івана Огієнка, що виходили у Варшаві); по-друге, мій вітчим заборонив мені приносити додому українські книжки, і я мусів їх зберігати у своїх польських та єврейських колег. Була ще третя трудність. Після остаточного усвідомлення своєї національної приналежності (в 13 день народження, у таємній приватній церемонії взорованій на одній сцені із 3-ої частини “Дзядів” А. Міцкевича: “Nis obiit Emil, natus est Omeljan”) – я кинувся в першу чергу на спомини учасників Визвольних Змагань, праці з історії УГА і т. п. Все, що мало який-небудь зв’язок із справою, за яку мій мені незнайомий батько загинув, було надзвичайно важне і цікаве. Але через якийсь рік я повернувся до читання Грушевського і був цілком під його впливом. Це знали мої колеги (в міжчасі я не був більше одинокий українець в моїй класі: число їх побільшилося студентами розв’язаної Української Державної Гімназії) і дехто з учителів. Коли у грудні 1934 дійшла до Тернополя сумна вістка про трагічну смерть великого історика, була влаштована врочиста панахида, а по ній академія (урочисте засідання) із моєю промовою. Чув я, що дехто з присутніх професорів віщував мені, що я колись стану наслідником великого вченого.

Дещо раніше (березень 1934 р.) помер мій вітчим, і я заставив мою маму повернутися до українства. Моє “підпільне” українство тим закінчилося.

Коли я тепер з перспективи часу, споминаю польський період мого життя, я не жалію. По-перше, я боровся за право бути українцем. Це не приходило легко, але воно мене гартувало. По-друге, я від свого польського оточення навчився двох цінних прикмет, які так бракують нам, українцям: почуття людської гідності і почуття української національної гідності.

3

Як я став істориком? Я дуже рано навчився читати й писати (біля 3 1/2 років). Рано теж відкрив пасію для колекціонування. Спочатку це були державні флаги в красках, які для кращого збуту фірма “Anglas” вкладала до шоколядок свого виробу. Опісля прийшли поштові марки, врешті портрети володарів світу із газет. Я старався встановити синхронність моїх збірок. Нарешті, коли мені було десь 8 років, я відкрив географічні атласи та карти. Вродилася тоді в мене ідея для кожної держави нарисувати окрему карту із основними статистичними даними (територія, населення, столиця, ім’я володаря, президента тощо).

Коли мені було 10 років і вміжчасі володарі чи президенти мінялися, я рішив поширити діяхронно мої колекції, а крім того почав для кожної держави збирати листи пануючих, а опісля генеалогічні таблиці усіх династій. Мені дуже пригодилося учительська бібліотека гімназії. Вона в своїй основі була

успадкована по австрійській Єзуїтській школі і мала багато історичних творів польською, німецькою та латинською мовами. Учителі мого часу нею не цікавилися, і я маючи добрі зв'язки з інтендантом гімназії, міг там пересиджувати усі пополудні та свята. Першими книжками, які я там відкрив і в яких була маса хронологічних та географічних даних – були Теодора Момзена “Римська історія”, Фердинанда Юсті “Давня перська історія” та Жоржа Масперо “Історія давнього Єгипту”; “Історію Туреччини” А. Кримського я дістав дещо пізніше від одного старшого приятеля дому. Але попри мої таблиці я почав заглиблюватися у теорію історії (М. Ганделсмана) та у джерельні тексти так, що коли, довчивши українську мову, взявся читати наново Грушевського – я його уже розумів.

В тому ж часі я почав цікавитися східними мовами. Першою була іранська (новоперська) мова, бо склалося так, що у 3-ій класі гімназії наш новий польоніст був властиво іраністом, який однак не мав можливості остатися в університеті. Його ім'я Францішек Махальський (1904–1979); після війни він став добре відомим іраністом у Ягайлонському університеті. Я вивчав ту мову самотужки із німецькомовних підручників, які Махальський мені позичав. Склав навіть по-українськи коротку перську граматику, яка однак зі всіма моїми збірками і великою україністичною бібліотекою десь під кінець 1940-х років була забрана владою з дому моєї мами в Тернополі.

Наступна мова була турецька. Тепер також склалася в мене теорія чому я повинен вивчати східні мови. Студіюючи в Грушевського різні періоди, часи хозарські, печенізькі, половецькі, турецько-татарські – я уважав, що в творі мого улюбленого автора (ведучого представника київської “документальної” школи) є засадничий брак – він, що так точно вивчав епохи за джерелами, якщо це були грецькі, латинські чи староруські, цілком був безпомічним коли йшлося про джерела східних народів. А прецінь до 18 ст. майже половина української національної території – це степ, в якому творили свої держави та культурні структури т. зв. кочові або пів-кочові народи, звичайно тюркські. Я рішив, що моїм завданням буде виповнити прогалину у творі Грушевського.

Коли осінню 1936 р. я, закінчивши гімназію, переїхав до Львова на університетські студії, моїми основними предметами були світова (та українська) історія і сходознавство (арабська, перська, турецька, монгольська мови та літератури).

Тут я повинен підчеркнути, що Львівський університет у 1930-х роках мав заслужену славу одного з найкращих вищих навчальних закладів Європи. Якраз в академічному році 1935–36 було там проведено реформу, яка полягала в тому, що всі студенти першого року навчання (без огляду на їх спеціальність) мусіли прослухати курси та скласти іспити із нових обов'язкових предметів, до яких належали в першу чергу філософія і логіка. Я мав щастя, що тоді ті курси читали вчені світової слави, які були разом дуже добрими лекторами: філософію читав феноменолог Роман Інгарден (1893–1970) ученик Едмунда Гусерля – засновника школи, автор епохальної монографії про феномен літературного мистецького твору, а логіку – Казімеж Айдукевич (1890–1963), що розробляв семантичну теорію мови та філософічну оцінку загальної та математичної логіки.

Я ще в гімназійні роки займався самотужки і без ясного пляну класичною філософією у зв'язку з лектурою (в мовах оригіналів) Платона, Аристотеля та Цицерона (тоді як я був головою гімназійного кружка любителів класичної філософії). Але тепер виклади названих світочів своїх наук відкрили мені очі на важність для історика як філософії, так і логіки. Це був початок моїх роздумувань над теорією історії і над історіософією.

Ігор Шевченко та Омелян Прицак

Тому що історія і проблеми Визвольних Змагань, в яких загинув мій батько, були для мене основним стимулом мого вибору, і я вирішив, що історія (а не фізика, ділянка мого батька) буде моєю життєвою професією, я спочатку вибрав новітню історію як мою спеціалізацію. В той час керівником кафедри новітньої історії був професор Адам Шельонговський (1873–1961) і я зголосився в його асистента магістра А. Дигдали, щоб записатися на семінарії професора. Асистент заявив, що я не можу бути учасником

семінарія, бо я ще не відбув просемінарії. Я почав його переконувати, що він мусить зробити виняток, бо я тільки що записався на університет, отже не міг пройти просемінарії, але я вчитав в каталозі викладів, що це останній рік професора Шельонговського, бо він переходить у відставку, а я хотів ще від нього дещо навчитися. Коли ми так переговорювали, відчинилися двері від кабінету професора і він, підійшовши до нас, спитав про причину нашої гарячої дебати. Асистент пояснив, що оцей хлопець (мені тоді було 17 років) за всяку ціну хоче вписатися на семінарії. Професор хотів знати причину моєї рішучості, і я подав йому її. Тоді він запитав мене, чи я прочитав уже якусь наукову історичну монографію. Я назвав десяток заголовків, м. ін. працю історика устрою Польщі Станіслава Кутжеби “Відроджена Польща”. Власне на тій книзі зупинився професор і велів мені за тиждень написати мій реферат про неї. Через тиждень я став членом семінарія, більша частина учасників якого були вже понад 30-літні дослідники. Вони з дива не могли вийти, що я там роблю між ними, тим більше, що проф. Шельонговський славився як “терор студентів”. На першому засіданні семінарія, який в основному був присвячений проблемам польського січневого повстання (1863–1864), але на якому теж обговорювалися біжучі дисертації – сам професор подав двогодинну нищівну критику дисертації п. Алтухова про правління Олександра Баттенберзького в Болгарії (1879–1886). Він закинув йому недостатнє знання перводжерел, слабкість аналітичного підходу, замале знання тодішньої всесвітньої політичної ситуації, зокрема в Росії, Австро-Угорщині та Сербії. Очевидно, що дисертант провалився, і на тім закінчилася офіційна частина мого першого семінарійного засідання. Мушу признатися, що я був цілковито “стероризований” і хотів як можна скоріше вийти на свіжий воздух. Однак мій страх ще збільшився, коли асистент вибіг за мною і сказав, що професор хоче зі мною говорити. Я повертався як у сні, стараючись пригадати собі чим я міг би професора розізлити. Але тут підійшов сам Шельонговський до мене, ласкаво привітався, подаючи мені руку, і запросив до свого кабінету. Запитавши мене над чим я в даний момент працюю, він подав мені папку з якоюсь дисертацією, додаючи, що тема дисертації з історії України, і що тому вона напевно мене зацікавить. Свою оцінку я повинен підготувати на протязі півроку. Очевидно я прийняв це почесне завдання і ми сердечно розпрощалися. Мій весь страх пропав.

Ім'я дисертантки було Ольга Клайнпетер; вона походила із німецьких колоністів в Галичині. Як я дізнався пізніше, вона оберталася в українських мистецьких кругах. Її приятелем був маляр зі школи Олекси Новаківського – Степан Луцик.

Тема дисертації була про зв'язки гетьмана Івана Мазепи із королем Станиславом Лещинським та Карлом XII. Я зразу взявся читати її. На мою щастя, дисертація була майже взірцева. Добре впровадження до епохи та її вивчення, гарне знання джерел, обдуманий метод та інтелігентно подані як аналіз сюжетів, так і цілості. Я перечитував її кілька разів, на ній вчився історичного ремесла, та перевіряючи джерела та метод, зразу увійшов у проблеми Гетьманської Козацької держави та почав робити свої перші кроки у самостійному дослідженню.

В той же час я зацікавився зі старшим колегою по університеті медієвістом Теофілом Кострубою (1901–1943). Великий ерудит, прекрасний знавець староруських літописів, середньовічної латини та допоміжних наук, він був практикуючий християнин-католик, і мимо своєї тяжкої недуги (рак кості), був тайно висвячений митрополитом Андрієм Шептицьким на священника (1940 р.). Коротко перед своєю смертю він зміг ще скласти чернечі обіти і став Василянцем о. Теодозієм. Політично – він був монархіст. В р. 1937 Коструба готовив збірник “За велич нації”, що мав появитися у 20-ліття держави гетьмана Павла Скоропадського (1918). Мене ще з дитинства (як вище подано) цікавила генеалогія і Коструба просив мене написати розвідку про “Рід Скоропадських”. Вона появилася також окремою книжкою у 1938 р. Це була моя перша книжкова публікація, яка пізніше, коли я був головою української студентської громади “Мазепинець” у Берліні (1943–45), відкрила мені двері до резиденції гетьмана Павла Скоропадського у Ванзе під Берліном. Я не раз бував у гетьмана, примирив його з українським студентством Німеччини та відбував з ним інтерв'ю про окремі його рішення із часів його гетьманування. На жаль, мої записи – як і інші берлінські збірники – стали жертвою англійського бомбардування Берліну.

Коструба був святою людиною, сердечний приятель і я дуже багато йому завдячую. Як всяке ремесло, ремесло історика вимагає набуття вже існуючого досвіду. Не все записано в книжках, багато фахових порад передаються усно. Молодому студентові ніяково звертатися до професора, а то й до асистента із запитаннями, які могли б уважатися тривіальними. Але не було ніякого навіть примітивного питання, яке я боявся б поставити моєму приятелю Теофілеві, який дуже спокійно і навіть сердечно усе задовільняв мої потреби. Тоді він працював над курсом середньовічної історії України. Йому потрібно було подати там також аналіз давньо-арабських джерел, а він не знав арабської мови, хоч добре читав давньо-єврейські тексти. В той час я що раз більше почав увіходити в османські джерела, але під впливом Теофіла я почав вглиблюватися одночасно в середньовічні арабські тексти, та спільно аналізувати їх з моїм приятелем.

Коструба увів мене до бібліотеки НТШ, представивши мене обом директорам (Володимирові Дорошенкові та Іванові Кревецькому) та пояснивши мені як користуватися каталогом та як знаходити періодику у магазині. Він теж порадив мені переглядати серії журналів “від дошки до дошки”. Тоді я зацікавився із всією “Київською Стариною”, “Записками НТШ”, виданнями УВАН і т. д.

Крім того, Коструба впровадив мене до Історично-джерелознавчої Комісії, якої він був ініціатором та душею. Після того як Поляки зайняли Львів у 1919 р., вони зліквідували в університеті всі українські кафедри, крім філології. Також після арештів у Таємному українському університеті у Львові Поляки заборонили його ініціаторові НТШ влаштовувати публічні курси. Тільки засідання наукових комісій НТШ не були заборонені. Власне Історично-джерелознавча Комісія НТШ давала можливість українцям-студентам Львівського університету дістати основи методології, джерелознавства та істо-

ріографії української історії. Перший мій реферат в Комісії був звіт про мою улюблену тоді книжку Івана Крип'якевича “Українське життя в давні часи. І. Княжа доба” (Львів, 1934). Десь в половині моєї доповіді увійшов до залу старший пан, гарної постави із гарним обличчям та хвилястим сивим волоссям на голові, і уважно прислухувався до мого реферату. Після засідання він підійшов до мене і назвав своє прізвище. Це був якраз Іван Крип'якевич (1886–1967), колишній ученик М. Грушевського. Він відповів мені на деякі мої запитання та побажання, у нас завязалася цікава дискусія – і з того часу я став його учнем і приятелем. В міжчасі – це був мій другий академічний рік (1937–1938) – проф. Крип'якевичу вдалося здобути на третьому поверсі будинку НТШ кімнату для роботи нашої комісії. Я завідував тою кімнатою. Це було дуже зручно, бо можна було книжки і періодику, потрібні для моєї праці та моїх колег, доставити без труду з бібліотеки НТШ до нашої домівки.

В міжчасі я вже написав позитивну оцінку дисертації пані Клайнпетер – з нею погодився проф. Шельонговський – і почав опрацьовувати свої власні сюжети мазепинської доби. Мені вдалося віднайти в костюлі св. Антонія на Личакові тогочасні портрети княгині Анни Дольської та її першого чоловіка Костянтина Вишневецького, а в міському архіві приватну кореспонденцію цієї посередниці у переговорах Лещинського з Мазепою. Професор Крип'якевич кожного другого дня заходив до моєї робітні, усе приносив якийсь подарунок (я тоді працював теж над бібліографією доби Мазепи), і він – “Johannes de Fabulis” (“Pan Jaś z bajek”) або передавав мені декілька невідомих мені бібліографічних карток, або навіть публікації, що відносилися до “моєї” доби. (М. ін. проф. Крип'якевич добре знав латинську мову і охоче уживав її у своїй кореспонденції). Крім того, я мав можливість звітувати професорові про мої відкриття. Коли вже на моїм письмовім столі появилася скирта виписок на яких пів метра, Іван Крип'якевич сказав мені, що вже пора закінчувати збирати матеріал, та почати його вивчати. Спочатку я не розумів про що йдеться. Я ж кожну сторінку сам власноручно переписував і знав усю ту “скирту” майже напам'ять. Але мій професор не звернув увагу на мою оборону, а просто сказав, що перша засада в історичному досліді це відділити що є центральне до даної теми від маргінального. Протягом двох тижнів я повинен був зредувати мої матеріали до одної десятої, тоді тільки я – на його думку – зрозумію проблематику. Пройшли страшні два тижні. Я прочитував кожну виписку декілька разів, старався оцінити на скільки інформація там вміщена центральна чи маргінальна для теми, і через деякий час установив шкалу вартостей, і до означеного дня зредував свою “скирту” до розміру, наказаного мені професором.

Моя розвідка про княгиню Дольську появилася за рекомендацією проф. Крип'якевича у 2 томі збірника Мазепи, що видавався Українським Науковим Інститутом у Варшаві у 1938 р. Моя велика “Мазепинська бібліографія” мала вийти як третій том збірника у слідуючій році, але прихід Червоної Армії до Львова перешкодив.

Наша Історично-джерелознавча Комісія рішила створити підручну бібліографію для історії України. Як базу ми взяли бібліографічні інформації, поміщені у десяти томній “Історії України-Руси” Михайла Грушевського. Нас, студентів, було біля 20-ти, що приступили до праці. Проектом керували Іван Крип'якевич та Теофіл Коструба, при моїй співпраці. Ми розписали тисячі карток. Що з ними стався після 1939 р. – досі не вдалося мені в'яснити.

В 1938 р. на пропозицію Крип'якевича мене обрали членом двох основних історичних комісій НТШ: Комісії давньої історії України та Комісії нової історії України. Там я запізнався з провідними українськими істориками (Мирон Кордуба,

Ярослав Пастернак, о. Петро Табінський, Василь Герасимчук, Іван Карпинець, Микола Андрусак та ін.) і поволі діставав їх визнання як (хоч молодого) рівного з ними. В Комісії нової історії її голова др. Ілля Витанович запросив мене на посаду наукового секретаря, а куратор музею Воєнних пам'яток (НТШ) Іван Карпинець, знаючи про моє зацікавлення Визвольними Змаганнями (1917–1923), зробив мене своїм заступником.

Після приходу Червоної Армії до Львова було засновано там філіали інститутів Київської Академії Наук, між ними – Інституту Історії України. Мій учитель Іван Крип'якевич став директором філіалу, а мене зробив відповідальним обов'язки наукового секретаря, що затвердив київський директор С. Белоусов. На тому посту я оставався до мого переїзду до Києва в аспірантуру у акад. Агатангела Кримського.

4

Хоч українське політичне життя в Галичині було під керуванням демократичних партій (УНДО, “Радикали”), вони – як ті, хто програли українську державність у 1918–1923 рр. – не мали ніякого впливу на політичну орієнтацію українського студентства, яке було скрайних напрямків. Більшість мали тоді “інтегральні націоналісти”; після 1933–1934 рр., колись сильні комуністи були у меншості. Там тепер вели перед інтелектуально живі сполонізовані євреї. Своєю вдачею я завжди був проти всякого тоталітаризму, крім того проти літературщини в політиці. Волюнтаристичний “Націоналізм” Дмитра Донцова та інші його писання були власне літературщина, демагогія та засіб на приспання інтелекту. Вони мене не вполонювали, як теж і твори К. Маркса та В. Леніна, якими мене засипували два мої єврейські приятелі, з якими мушу признатися було дуже цікаво дискутувати на філософічні теми. Вони були начитані у філософії та соціології, і не їх вина, що продавали мені продукти не цікаві для мене. Це був власне мій приятель Теофіл Коструба, який запізнав мене із соціологічно-політичними та історичними творами Вячеслава Липинського (1881–1930). Ясність думки, інтелектуальна чесність, брак демагогії, добре оволодіння предметом дослідження – вполонили мене. Хоч я не став апостолом його класократії – лектура творів Липинського осталася на все моє життя улюбленим джерелом надхнення. Ота лектура (як і творів М. Драгоманова) допомогла мені зберігти духовну рівновагу у бурхливі тридцять роки.

Якраз у мої львівські роки (1937) закінчувалася пристрасна дискусія про початки української нації на сторінках львівської преси та на засіданнях (і в публікаціях) Українського Історично-філологічного Т-ва в Празі. Дискусію викликала стаття проф. Мирона Кордуби (1876–1947) п. н. “Найважливіший момент в історії України” (ЛНВ. – 1930. – Кн. 6. – С. 439–546), де він ствердив, що рішеннячим чинником у творенні української нації було відірвання північно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині 14-го ст.

Празька дискусія вийшла окремою брошурою п. н. “Откоуду єсть пошла Руская земля” (1931). Як основний доповідач акад. Степан Смаль-Стоцький, так і майже всі учасники празької (і львівської) дискусії, стали на становищі, що початків української нації (не етносу!) треба шукати як не в доісторичну добу, то принаймні в Київській державі, що об'єднала українські племена в один спільний політичний, етнічний, культурний і економічний організм. З іншими думками виступили тільки др. Симон Наріжний, др. Панас Феденко та Микола Чубатий. На думку першого переломовим моментом був 1917 р., а другий визнав такою подією створення Козацької Держави Богданом Хмельницьким. Чубатий доказував, що процес творення української нації почався після смерті

Зліва направо: (нев.), Василь Рудко, Євген Пизюр, Володимир Кучер;
Стоять: Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак, Богдан Цимбалістий.
Бл. 1940 р., Відень, Австрія. Фото: М. Пизюр.

Ярослава Мудрого (1054), а закінчився з моментом утворення Галицько-Волинської держави (1199).

На жаль дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива.

Коли мені попала в руки в 1937 р. празька брошура, я старався вияснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т. д. розв'язують питання про початки своїх націй. Я дуже серйозно вглибився у фахову націоналістичну літературу починаючи від Е. Ренана (1882), А. Кірхгофа, М. Гандельсмана, В. Левинського, Володимира Старосольського і т. д., а також перевіряв дані джерел різних епох. Питання початків української нації стало моєю пасією, я продовжував ним займатися в різних обставинах, навіть в часи мого побуту в Червоній Армії (зима 1940 – літо 1941 р.); тоді я старався зрозуміти питання повстання російської нації. Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію.

Стоючи на позиції, що “нація” – це дитище французької революції (1789) і що розвинулася вона в Західній Європі протягом 19-го ст., як свідоме бажання спільності жити спільно у майбутньому, я дійшов до висновку (у 1942/43 рр.), що процес формування української нації почався також у тому столітті. Вихідною точкою були Кирило-Мефодіївське братство, прозово-поетична пророча творчість Тараса Шевченка, відкриття української проблеми як політичної Михайлом Драгомановим та реалізація політичної думки його галицькими учнями (Іван Франко, Остап Терлецький, Михайло Павлик), та врешті Визвольні Змагання 1917–1923 рр.

Моя тодішня дефініція нації була така: нація – це спільнота людей, що **свідомо живуть тепер** почуттям свого спільного зв'язку в минулому (всеодне чи реального чи фіктивного) та **свідомо хочуть спільно жити в майбутньому**, реалізуючи свої ясні спільні політичні цілі того майбутнього.

5

Першим моїм сходознавчим професором був ведучий монголіст та історик Середньої Азії Владислав Котвич (1872–1944) із Вільна. Він провів більшу частину свого наукового життя у Санкт-Петербурзі, в останні роки як член-кореспондент Російської Академії наук, і, переїхавши до Львова у 1925 р. на створену для нього кафедру Далекого Сходу, став зразу провідним польським орієнталістом.

У часах, коли я був його студентом (1936–1939), він – що усе своє життя був іпохондриком – рідко появлявся на університеті і приймав своїх нечисленних студентів поєдинчо у себе дома. Там, навіть у прекрасний літній день у нього горіла свічка на столі. Якщо її полум'я порушувалося, професор переривав розмову, бо йому уявлялася небезпека: мовляв, це протяг, який може спричинити йому простуду. До того він ще говорив дуже тихим тонким голосом і треба було дуже напружувати слух, щоб слідувати за його словами. А слухати його було варто! Він, найкращий тоді у світі знавець Монгольської імперії, уперше запізнав мене із тим, що я так прагнув зрозуміти: структурами кочових степових імперій, як теж із їх специфікою, устроєм та їх візією у веденні ними закордонної політики.

Як згадано вище, з деякими працями Агатангела Кримського (1871 – 1942) я почав знайомитися ще в Тернополі, але вглибився в них тільки після мого переїзду до Львова осінню 1936 року. Мені дуже імпонували і стали у великій потребі його знамениті бібліографічні екскурси у його творах з історії Арабії, Османів, Персів, Хозарів та Кримських татар. Зокрема було для мене відкриттям широке притягнення до вивчення середньовічної історії Близького Сходу західно-європейських та слов'янських джерел, яке типічне для творчості Кримського. Великий вплив на мене мали дві праці Кримського: “Мусульманство і його будучність” (Львів, 1904); та “Тюрки, їх мова та література” (Київ, 1930).

Короткий час, який я мав щастя перебувати в аспірантурі у Кримського в Києві (квітень–жовтень, 1940), дав мені змогу познайомитися з його лабораторією–бібліотекою, методом праці та таланом аналізувати східні джерела. Наші наукові зустрічі заторкалися головно історії Хозарського каганату, який Кримський слушно уважав прямим попередником Київської держави. З того часу ще на сьогоднішній день (зокрема в останні роки) я багато часу присвячував і присвячую історії Хозар, і в такий спосіб віддаю данину своєму учителеві – який мене ввів у ту дуже цікаву царину історії України.

6

Мій приїзд до Берлінського університету пізньої осені 1943 р. влаштував мені відомий німецький арабіст Ріхард Гартман. Він сподівався, що я працюватиму на полі ісламо-арабської історії і велів мені читати – тоді вже досить перестарілу, але все ще неперевершену працю “Іслам на Сході і Заході”, в 2 т. (1885–1887) Августа Мюллера (1848–1892). Через кілька місяців Гартман захворів і передав мене під опіку своєму колезі Гансу Гейнріху Шедерові (1896–1957). Важко собі уявити більших антиподів як Гартман та Шедер. Перший був добрий спеціаліст, ведучий в проблемах ісламу як релігії, але інші ділянки, напр. тогочасна со-

ціологія, література, теорія історії і т. д. його не цікавили. Він був дуже ввічливий, але закритий у собі страшний формаліст, який не знав жартів і навіть сміятися принехтував. Хоч на його курсі з арабської граматики, яку він дуже скучно проводив, читаючи і дещо коментуючи стандартний підручник Карла Брокельманна, я деякий час був самотній слухач, все таки, сівши за кафедру, він розпочинав лекцію неодмінною формулою: “Мої пані і панове!”. Але його лекції “Іслам як релігія” були майстерно опрацьовані і відкривали цілком нові горизонти на цю важливу тему.

Зате Шедер був людиною Ренесансу. Я був його учеником в Берліні (1944–1945) та в Геттінгені (1946–1948). Хоч його головна спеціальність була іраністика, він дуже добре знав семітські мови, тюркські, був не тільки першорядним філологом, знавцем світових літератур (відомий як дослідник Старого Заповіту, творчості Гете, Г. фон Гофманшталя і Данте), але істориком, філософом, релігіознавцем і концертним піаністом. Дуже відкритий, темпераментний, жив постійно в екstreмах, відзначався знаменитою пам’яттю та інтелекцією. Реагував на думку співбесідника поки цей закінчив її формулювання. Кожна розмова з ним це була духовна “оргія”, говорячи словами Лесі Українки. Тільки він, Шедер, міг дешифрувати закодовану догматичну суть релігії Маніхейців, відрізнити їх *logos* від *mythos*-у.

Кожна його релігіознавча лекція притягала сотні студентів у Геттінгені, куди я прибув весною 1946 р. Промовець він був знаменитий, блискучий, його знання було глибоке, візія, яку він передавав своїм слухачам, була філософічно і логічно добре обґрунтована і відзеркалювала його прекрасне ознайомлення з різномовними першоджерелами. Крім того, він мав талан відтворювати дух кожної епохи якою займався. Із кожної зустрічі з ним, чи на його лекціях та семінарах (на яких він “тероризував” студентів питаннями з усяких можливих дисциплін), чи з ним приватно (своїх близьких студентів та докторантів він приймав вдома при каві і тістечках), – виходили ми збагачені новими ідеями та стимулами. Це власне Шедер познайомив мене із творчістю англійського всесвітнього історика Арнольда Тойнбі (1889–1975), соціолога Макса Вебера (1864–1920) та істориками Сходу Йосипом Марквартом (1864–1930) та Василієм Владиміровичом Бартольдом (1869–1930).

Власне лектура твору останнього (“Туркестан в епоху монгольського нашествя”, 1900), мене вполонила (у відміну від твору Мюллера, рекомендованого Гартманом); я найшов там стимул зайнятися першою ісламською кагансько-тюркською династією Караханідів, що в рр. 840–1212 володіла обома Туркестанами, а це в результаті дало мою докторську дисертацію “Караханідські студії”, яку я захистив у Геттінгені в 1948 р.

Я дуже багато навчився від Шедера. Перш усього, що є тільки одна історія, один процес світового розвитку – світова історія. Хоч неможливо одній людині повністю оволодіти усіма джерелами світової історії, все таки студіюючи історію однієї країни, не можна трактувати її в ізоляції. Власна “національна” історія – це складова частина всесвітнього історичного процесу. Шедер перестерігав перед небезпекою індоктринізації, яку приносить зі собою школа, зокрема у трактуванні історії своєї країни. Молодий хлопець дістає у початковій школі вінок патріотичних акцій, які в дещо іншій формі подаються у середній школі, і нарешті в університеті від “патріотичних” професорів, так то майбутній історик не може пробити собі перспективи, яка власно є підставою його фаху.

В часи моїх львівських студій я концентрував свою думку на історичні, філософські та соціологічні дисципліни. Я старався уникати свідомо філології, щоб не відволікати своєї уваги “дрібницями”. Ще Крип’якевич мене навчив, як

це згадано вище, що в історії основним є виробити собі вмлість виділяти центральне від маргінального. А власне в філології кожна кома є важна (там немає нічого маргінального). Але Шедер мене переконав, що історик середньовіччя – а таким я тепер ставав, хоч в центрі моєї уваги не була виключно Україна, а й Середня Азія з її пів-кочовими імперіями – мусить бути zarazом філологом. Бо тільки уважний філологічний аналіз джерела відкриває – навіть якщо на невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишили свої писані свідoctва. А крім того – сама мова є дуже важне джерело для пізнання оригінальності даної культурно-політичної спільності.

7

В р. 1951 я габілітувався на доцента історії Євразії та алтайської філології в Геттінгенському університеті. На слідуєчий рік (1952) я переїхав до Гамбургу, де в 1957 р. став професором названих фахів. Після мойого переїзду до США на запрошення Гарвардського університету в 1960/61 рр. я спочатку викладав там тюркологічні дисципліни. Один із моїх гарвардських колег, які мене запросили переїхати з Німеччини до США був Роман Осипович Якобсон (1896–1982). Ми скоро стали близькими приятелями. Я не буду задержуватися над тим, щоб подати тут портрет того великана науки, одного з творців празького лінгвістичного кружка і лінгвістичного структуралізму. Згадаю лише, що як Шедер, це був універсальний мислитель і творець. Два сюжети нас зв'язували. Редагуючи лінгвістичну частину своїх “Вибраних творів”, Якобсон просив мене допомогти в деяких складних питаннях тюрко-монгольської порівняльної граматики. Другий сюжет був зв'язаний із Якобсонівським хрестоносним походом в обороні автентичності “Слова о полку Ігоревім”. Спочатку він просив мене опрацювати орієнтальні елементи “Слова”, а опісля подати історичний коментарій до запланованого ним видання того знаменитого твору. Я з великим запалом кинувся до праці, але виявилось, щоб заки взятися до історичності “Слова” я мусів вяснити початки Русі, цебто повернутися до невиконаних через смерть планів мого львівського друга Теофіла Коструби. Праця затяглася – я мусів вивчити старо-ісландську мову, навчитися вживати наукову літературу новими скандинавськими мовами і т. д. Мій друг Роман Осипович зневірився в мені і помер, не побачивши нової версії моєї монографії про “Слово”, яка осталася в рукописі.

Але я завдячую Якобсонові стимул повернутися всеціло до історії України, а також впровадження мене (у частих дружніх розмовах) до суті структуралізму – йому (як теж Юрієві Куриловичеві (1895–1978), моему львівському учителеві, а пізніше гарвардському колезі і другуві). Так повсталала моя структурально-функціональна теорія історичної візії на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів.

8

Усе своє наукове життя я ділив поміж українською історією та сходознавством, з тим, що до 1968 р. сходознавство було моею офіційною дисципліною, і силою факту я йому більше приділяв уваги. Другий стимул до моєї концентрації на українській історії був викликаний потребами української науки. 1960-ті роки мають спеціальне місце в історії України. З одної сторони – це “вибух шестидесятників”, плеяди високоталановитих поетів, прозаїків, есеїстів (Ліна Костенко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Віталій Коротич, щоб назвати кілька ведучих імен), а з другої – безмилосердне давлення усіх виявів українського

талану “застійним” режимом “прекрасного” Льоні Брежнєва. Це тиснення органами КГБ, посилялося плановою русифікацією всевладного “сірого кардинала” – Суслєва. Виглядало, що українству – незважаючи на творчий рух “шестидесятників” – прийшов остаточний кінець.

“Шестидесятники” звернули на українську справу увагу усього культурного світу, а зокрема академічної молоді діаспори.

Це якраз був час, коли я переселився на схід США, де проживає більшість українського населення. Мене обрали Українська Вільна Академія Наук в Нью-Йорку своїм віце-президентом – і мені прийшлося задумуватися над засобами рятування українства через створення сильної, атрактивної вихідної бази – вільної науки.

В березні 1967 р. я представив на “Круглому столі” в Нью-Йорку такий план:

Треба створити в одному з найкращих університетів США (найбільш побажаним був би Гарвард, найбагатший університет світу, а разом найстарший – американський сучасник Київської Могилянської Академії, і найвпливовіший) український науковий центр, який складався б із серії постійних українських кафедр – в першу чергу трьох “національних” дисциплін: мови, літератури (мистецькі вияви мови) та історії (пам’яті народу). Разом з тим треба б поширити українські відділення наукової бібліотеки даного університету, щоб можна було опрацьовувати докторантам свої наукові сюжети. Це до деякої міри заступало би національний університет. До того долучувався б Науководослідний інститут, який був би мініатюрною Академією українознавчих наук, із своїм кожнотижневим семінаром, міжнародним науковим журналом українознавства та серіями монографій. Кафедри повніше б включалися до відповідних відділів (департаментів) факультету гуманістичних наук (Faculty of Arts and Sciences); їх головне завдання було б педагогічне: продукувати молодих талановитих дослідників, які сполучували б досвід західного світу із здобутками української науки.

Інститут повинен би бути автономною частиною факультету, де кілька генерацій вчених – професори, аспіранти, стажисти, як українського походження, так і чужинського, із Гарварду, інших університетів США і Канади, Європи і Азії – привикали б працювати над українськими сюжетами і в той спосіб першорядні солісти виконували б спільно великі “симфонії” українознавства.

Щоб цей план виконати, треба було знайти спосіб його фінансування. На початок треба було приблизно три мільйони доларів. Це головне на встановлення фундації (endowment) для трьох кафедр, які в той час в Гарварді коштували по 600.000 доларів. Установивши фундацію для нової науки, університет зобов’язується до кінця свого існування запевнити платню для керівника кафедри та на інші видатки, призначаючи на те 5 % від прибутків. Решта йде на посилення капіталу та охорону перед інфляцією. Отже мій план передбачував зібрати серед української громади Північної Америки три – до п’яти мільйонів доларів.

Ця сума застрашила більшість “батьків народу” приєднаних на “Круглому столі”. Але там були присутні також представники студентства. Вони ще в 1957 р. (тоді я ще працював в Німеччині) самі прийшли до рішення, що треба заснувати в якомусь університеті кафедру українознавства, щоб там студенти українського походження могли б дізнатися про свої “коріння” – Україну. Вони навіть заснували спеціальну збіркову організацію “Фонд Катедри українознавства” (який діє по сьогодні) і в час мого виступу на “Круглому столі” зібрали вже понад 300.000 доларів. Голова ФКУ п. магістр Степан

Хемич передав як початок реалізації мого плану оту суму. Тепер у справу включилася українська преса, головно “Свобода”, якої редактор бл. п. Антін Драган зробив справу реалізації мого плану своєю власною.

Маючи оті осяги, я звернувся до президента Гарварду проф. Н. Пюзія, до декана гуманістичного факультету проф. Ф. Форда і до своїх інших впливових колег. Після деяких дискусій і вияснення деяких закидів (головно відносно т. зв. українського “антисемітизму”), університет погодився прийняти мій план, під умовою, що українська громада запевнить фінансування.

І так, 22 січня 1968 р., у 50-ліття проголошення Української Народньої Республіки, був підписаний договір про створення українських студій в Гарвардському університеті поміж президентом Гарварду та головою ФКУ.

22 січня 1973 р. було передано Гарвардові 1.800.000 доларів потрібних на створення трьох постійних кафедр. Згідно з Гарвардською практикою, кожна із тих нових постійних кафедр дістала ім'я свого “патрона”. І так постали: Кафедра історії України ім. Михайла Грушевського, Кафедра української літератури ім. Дмитра Чижевського та кафедра української філології імені Олександра Потебні.

Мій час в рр. 1967–1989 я головно присвячував ширенню “катедральної релігії”, цебто поїздкам організованим президією ФКУ, де я подавав свої обґрунтування, чому потрібні українські кафедри в Гарварді (вибірка моїх промов вийшла в 1973 р. окремою книжкою: “Чому кафедри українознавства в Гарварді?”).

Мої головні аргументи були такі. Після 1861 та 1876 рр. не можна було в Російській імперії розвивати незалежне українознавство як національну науку. Тому при фінансовій та людській співпраці українців із усіх земель, було створено у Львові (на клаптику України, де була конституційна свобода) НТШ, а пізніше кафедри в Львівському університеті, зокрема першу кафедру історії України, яку обняв Михайло Грушевський. Тепер, коли Львів попав у таку саму неволю, як Київ, треба було десь у світі, де є найкраще поставлений університет, створити “новий Львів”. Такою новою намісткою Києва власне став Гарвард.

Другий аргумент був, що якщо ми не встановимо механізму для постійного допливу свіжої крові для українознавчих наук, які закатили на Батьківщині, цебто не створимо можливості виховувати одно за одним покоління висококваліфікованих українців – українство піде з нами до могили.

Понад 10 років я об'їздив українські громади в США та Канаді, посвячуючи на те до 4 днів у тиждень. Було так, що одного дня я говорив в Нью-Йорку, другого в Чикаго, а третього десь у Сан-Франціско, або Лос Анджелес.

Великим святом було для мене, коли в 1973 р. відбувся публічний захист дисертації мого першого докторанта з історії України – Ореста Субтельного в приявності президента університету Д. Бока, декана Г. Росовського, десятків професорів та більше тисячі членів української громади. Тема була про діяльність гетьмана Пилипа Орлика (на базі його щоденних записок), наслідника Мазепи, а промоторами крім мене були б професор Київського

Кардинал Кароль Войтило
та Омелян Пріцак

університету Олександр Оглоблін та ректор Ягайлонського університету Андрій Геровський.

Ця загальноуніверситетська подія поживила нашу збіркову кампанію – і вміжчасі Український Науковий Інститут із своїм будинком дістав забезпечення свого майбутнього завдяки власній фундації (endowment) у системі Гарварду. Очевидно, що збірка надалі продовжується, бо науковій інституції усе потрібні нові видатки.

9

У 1980-х рр. було ясно, що Україна не зможе гідно відсвяткувати своє Тисячеліття, цебто Тисячеліття Християнства Русі. Знов Київ мусив дістати заступника.

Провідні круги української діаспори звернулися до мене із проханням виробити план святкування на світовому рівні. Я подав свій план досить коштовний (біля 10-ти мільйонів доларів), якого фінансування перебрав на себе громадський Комітет Тисячеліття в Нью-Йорку, очолюваний лікарем-дантистом др. Степаном Ворохом. План передбачував чотири складові частини:

Міжнародний Науковий Конгрес в 1988 р. в Равенні (Італія); місце те вибране тому, що це була добра замістка Києва, бо хоч Равенна лежить в католицькій Італії, протягом існування Візантійської імперії в Равенні резидував єгзарх царгородського патріарха. Я був дуже щасливий, що із кількох запрошених українських вчених, професор П. Толочко з Києва міг прибути до Равенни і взяти активну участь у працях Конгресу. Праці Конгресу появилися у 1990 р. товстою книгою.

Друга складова частина мого проекту (відомого тепер як “Гарвардський проект Тисячоліття”) це Корпус української творчості від початків аж до “Енеїди” Котляревського (1798). Корпус “Гарвардська бібліотека давньої української літератури” запланований у 150-ти томах у трьох серіях: факсиміле оригіналів, англійський переклад та український переклад. Тут знов Гарвардові прийшлося перебрати роль Української Академії Наук. При активній співпраці вчених цілого світу досі видано 10 томів оригіналів та 4 томи перекладів на англійську мову. Вміжчасі у роботу включилася також наша Академія Наук, якої відділ старої української літератури (проф. О. Мишанич) перебрав на себе переклади на українську мову.

Третій компонент проекту – це велика трьохчастинна енциклопедія українського християнства. Перший том, присвячений історії християнства на Україні, мабуть у двох томах, зараз у стадії редакції. Другий (теорія і догма) та третій (мистецтво та адміністрація) ще у стадії підготовки.

Четверта частина – це створення кафедри української релігійної думки у системі Гарвардської Теологічної Школи. Під цю пору в даній ділянці уже працюють два докторанти: один православний і один католик.

“Гарвардський проект” дуже підняв повагу української науки в науковому світі. Тепер можна було легко створити те, що було заплановано ще у 1968 році (теоретично у Празі). Повстала в Геркуланумі (Італія) “Міжнародна Асоціація українців” (МАУ), якої зачинателями стали Гарвардський Український Науковий Інститут, Університетський Східний Інститут в Неаполі та Академія Наук УРСР у Києві.

Свою працю над створенням українського наукового центру у системі Гарварду та названі розгалуження я вважаю більшим вкладом в українську науку, завершенням мого шляху історика України, як усі мої понад 800 наукових праць (книг, статей, рецензій) із різних ділянок історії і філології України та всієї Європи.

* * *

На жаль я не можу відтворити тут стимули усіх тих, від яких я найбільше навчився, навіть більше чим від своїх учителів та колег. Я маю на увазі сотні моїх студентів, істориків і сходознавців, які своїми не раз на перший погляд невинними (а то на їх думку “дурними” питаннями), заставляли мене повсякчасно бути на сторожі та оставатися інтелектуально живим до мого тепер уже все таки завансованого віку. Їм я найбільше остався в довгу, і їм присвячую оті вибрані короткі спогади-етюди.